

Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығына арналған «Сейфуллин оқулары – 17: «Қазіргі аграрлық ғылым: цифрлық трансформация» атты халықаралық ғылыми – тәжірибелік конференцияға материалдар = Материалы международной научно – теоретической конференции «Сейфуллинские чтения – 17: «Современная аграрная наука: цифровая трансформация», посвященной 30 – летию Независимости Республики Казахстан.- 2021.- Т.2, Ч.2 - С.3-6

АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ ЕТІСТІК ШАҚ КӨРСЕТКІШТЕРІНІҢ ДИАХРОНИЯЛЫҚ АСПЕКТЕ ДАМУЫ

*Айтуман А. 1 курс студенті,
С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-
Сұлтан қ.*

Аристотель дәуіріндегі уақыт санағы етістіктің ең тән ерекшелігі деп аталады. Уақыт санатының мән-мағынасын анықтау және түсіндіру мәселелеріне көптеген лингвистика ғалымдары мен зерттеушілері назар аударды. Бұл санат әлемнің көптеген тілдеріне тән, өмірдің түрлі салаларындағы эволюция мәселесі ғалымдардың ғылымның қалыптасуының басынан бастап назарын аударып келеді. Өзгеру мен даму ғылымның барлық салаларының проблемаларына қатысты. Зерттеушілердің зерттеу тақырыбының бірі болды және ғалымдар осы процестердің үлгілерін құруда. Тілдік теорияда белсенді өзгеріс пен даму, бұл салада тілдің өте баяу өзгеретінін ескере отырып, оларды іздестіру өте қиын, оны ұзақ мерзімде бақыласада жеткіліксіз, нақты анықталмаған.

Шын мәнінде, уақыт санаттары әр елде әр түрлі дискреттизацияланған континумда болып келеді.

Уақыт жүйесі екі немесе үш шақтан тұрады- осы / өткен / келер шақтар немесе осы-келер / өткен шақтардан тұрады. Кейбір тілдерде бірнеше өткен, келер шақ, және бірнеше осы шақтары бар. Көптеген тілдерде уақыт санаты түрдің санатымен тығыз байланысты дамиды. Белгілі бір дәрежеде белгілі бір тілдерде уақыт пен түрлердің тарихи дәуірден бүгінге күнге дейін біртұтас болып саналып келе жатқанының дәлелі. Бұл қатынас б.з.б. 18-18 ғ. ең ежелгі дәуірде басталғанын және қазіргі уақытқа дейін жалғасып келе жатқанының, абсолюттік салыстырмалы кезеңдерден тұратындығының көрсеткіші .

Осы мақаланы зерттеу нысанасы эволюциялық даму көрсеткіш шкаласында ағылшын тілінің грамматикалық санаттарында шақ көрсеткіштерінің диахрониялық аспекте дамуын анықтау болып табылады.

Осы жұмыстың мақсаты ағылшын тіліндегі етістіктік шақ көрсеткіштерінің диахрониялық аспекте даму процестерінің ерекшеліктерін анықтау және оның грамматикалық санаттағы өзгерістерін талдау, сараптау, қазіргі қолданыстағы грамматикаға енуін дәлелдеу. Қойылған мақсатқа жету

үшін ағылшын тілінің шақ формаларының диахрониялық тұрғыдағы әдістемелік қолданысын көрсету.

Диахрониялық тұрғыдан етістік шақ формаларының қолдану аясын зерттегенде, тарихи дәуірлерден бері заман ағысына сай шақ формаларының өзгергенін де байқаймыз. Осыдан қорытындылай келе, ерте ағылшын тілі, орта ағылшын тілі, жаңа ағылшын тілі және заманауи ағылшын тілі деген кезеңдерден тұратыны айқындалған.

Тілдерді дамытудың барлық кезеңінде ағылшын тілінде санаттағы және ауызша формалардың дамуы сөйлеуде дамып келе жатқан әдіснамалық үрдістердің әсерінен жүреді, атап айтқанда:

1 формализация - нышандарда нақты сапалы аударма - сөз;

2 идеализация - символды білдіру үшін етістік формаларының көмегімен болашақтың мінсіз бейнені жасау;

3 модельдеу - көшіру үлгілердің көмегімен өзіне тәнін көшіру;

4 аналогтар - ұқсас мазмұны бар ұқсас нысаны бар конструкциялардың құрылысы;

5 жүйелік құрылымдық тәсіл - құрылымдарды жеңілдету, оларды тұрақтандыруға және пайдаланудағы ыңғайландыру. [1].

Жазбаша тарих барысында ағылшын тілінің ауызша жүйесі жаңа грамматикалық санаттарды құру арқылы ғана емес, қолданыстағы уақыт санаттарында және бейімділіктерде болашақ, сондай-ақ әлеуетті және шындыққа жатпайтын іс-әрекеттердің әмбебап, грамматикалық түрде ресми түрде белгіленуі қамтамасыз етілген жаңа категориялық мүшелер пайда болды. Болашақ шиеленістердің санаттары мен қазіргі ағылшын тіліндегі субъективті көңіл-күй арасындағы байланыс бұл талдамалық формалардың дамуы сияқты өте талас тудыратын мәселе болып табылады.

Келер шақ пен шартты райдың ұқсас ерекшеліктері мен ортақ дереккөздері бар. Мысалы, ежелгі ағылшын тілі етістік тіркестері *willan* (қалау), *culan* (қарыз болу) және заманауи түрде инфинитив (тұйық рай) жалғанған *will* мен *shall*. Мағынасы жағынан әр түрлі түрлері бірдей формада беріледі. Ол тіркестердің даму шағындағы формализацияны білдіреді. Компоненттердің өзара ішкі қарым-қатынастарының өзгерісінен тіркестердің мазмұны айқын өзгермейді. Конструкцияның (құрылым) сыртқы бейнесі бұрынғы қалпында өзгеріссіз қалды деп айтуға болады. Тағы бір өзіндік ерекшелігі: шартты райдың жаңа мағыналары пайда болған сайын, ескі мағыналарының жойылуы яғни, семантикалық дамуы.

“I'll graff it with you, and then I shall graff it with a medlar: then it will be the earliest fruit in the country: for you'll be rotten ere you be half ripe; and that's the right virtue of the medlar“ (келер шақта).

“For this ye knowen al as so wel as I, Whose shal telle a tale after a man, He moot reherce as ny as evere he kan” (шартты райда).

Ежелгі ағылшын тілінде келер шақта формализация жайлы модальді етістіктер арқылы да айтылады. *Sculan* және *willan* инфинитивтерімен тіркесу арқылы олар өзіндік модальді мағына білдіреді және уақытша белгілермен

немесе белгілі жағдайда инфинитивтің белгілі лексикалық толыққануынан әрекетті келер шаққа жатқыза алады. Мысалы:

OE: “Hwaet sceal icsingani” – NE: “What should I sing?”

Маңызды, әйтсе де жанама дәлел: ежелгі ағылшын тілінде модальді тіркестер келер шақтағы әрекеттерді білдіру үшін формальды әдіс болған. [2], мысалы:

OE: “Ponnerupa in bringst, he ytt and bletsappe” – NE: “when you bring them, hi willeat and bless you”.

Келер шақта «shall» етістігі тіпті қазіргі кездегі ағылшын тілінде де кейбір модальді түрлерін сақтайды. Келер шақтағы әрекеттерге негізінен «әлеуеттілік», «іске аспаушылық» семалары «қалаушылық», «қажеттілік», «мүмкіншілік» семаларымен байланысты болғандықтан тән. «Shall» етістігінің тіркесі инфинитивпен келер шақтың символикалық бейнесін тудырады. Бұл берілген конструкциялардың (құрылымдардың) идеализациялылығын білдіреді. Мысалы:

OE: “gifge will ap minum be bodumge hyr sumnian” – NE: “if you want to obey my orders.

Келер шақтағы идеализацияның мағынасын қазіргі даму кезіндегі тілдің «таза» келер шақтың яғни, модальді түрсіз түрі жоқ деуге болады. «Shall» етістігі қоқан-лоқы, уәде, қауіп сияқты потенциалды модальды мағыналарға ие, ал «will» модаль етістігі – ерік білдіру немесе ниет етуде қолданылады, сонымен бірге бұл мағыналар кері үлестірімде болуы мүмкін.

“Indeed. Begging your pardon, sir, I shall not. I shall just go on with it as usual” (ерік білдіру немесе ниет ету

“I warn you, though, that any repetition of that fact will be a criminal, not an ethical offence” (қоқан-лоқы, уәде, қауіп).

Семантикалық талдау конструкциялардың(құрылымдардың) толық жіктелмейтіндігін немесе идиоматикалылығын дәлелдей алмайды. Модальді тіркестер мен келер шақ әрекетіндегі конструкциялар(құрылымдар) кенет өзгерістерсіз үздіксіз үдерістер(континиум) құрайды.

Инфинитивпен тіркескен shall және will тіркестері әлі десемантизацияға (көмекші етістіктің лексикалық мағынасының жойылуы және оны ұқсас конструкциядан бөлектеуі) ұшырамаған олардың формализацияларының біртіндеп қоданылып келе жатқанына қарамастан олар аналитикалық форма болмады. Дегенмен, бұл конструкциялардың мағынасы мен біркелкі семантикалық өзгешелік берген идеализациялық мағына арқасында етістік жүйесіндегі орнының көрсетуі бойынша бұл аналитикалық конструкциялар етістік парадигмасының категориялық мүшесі болды.

Әдіснамалық процесстер ағылшын тілінің перфекттік формаларының дамуында да бақыланады. Грамматизацияның жоғары деңгейі – қазіргі ағылшын тілінде өзгеріссіз грамматикалық форманың пайда болуы мен перфекттің толық парадигматизациясы ешқандай күмән туғызбайды. Перфект – аяқталған іс-әрекетті білдіріп, уақытша аударылған категорияны перфектсіз формаларға қарсы қоюды тудыратын, көмекші етістік

пен өткен шақтағы есімшеден тұратын, кемшіліксіз(идеалды) аналитикалық форма. Бірақ, тарихшыларда перфекттің аналитикалық формасының жасалу уақыты мен жаңа категория жайлы біркелкі көзқарас жоқ. Сондықтан кейбір тілмамандар заманауи түсініктегі перфект түрлері ежелгі ағылшын кезінде толықтай қалыптасқан деген ойда. Кейбіреуі перфекттің заманауи мағынада қолданылуы XI ғасыр мерзімінде, ал кейбірі XII-XIII ғасыр мерзімінде деп санайды. Ал басқа тілмамандар қатары перфекттің құрылымдық және семантикалық формалануын ағылшын тіліндегі дамудың одан кешіректеу мезгіліне жатқызады.

Ортаағылшын кезінде етістіктің десемантизациясы, перфекттік конструкциялардың лексикалық қамтуы, XIV ғасыр аяғында осы конструкциялардың толық грамматизациясына әкеліп соққан *have/be* («болу» және «ие болу») конструкциясы мен өткен шақтың көмекші есімшенің модельденуі туралы айтады. Мысалы, У.Чосерде осы шақтағы перфект стилистикалық мақсаттарда, яғни өткен шақтағы мәтіндерде эмфатикалық оқиғаларды бөлу үшін қолданылады.

OE: The holy blissful martir for to seke, that hem hath holpen whan that they were seeke.

NE: To seek the holy blissful martyr who has helped them when they were ill.

Сонымен бірге перфекттің парадигмаға кіруі және жаңа етістіктің категориясын жасау – уақытша аудару – Шекспир дәуіренен ерте болған жоқ. Себебі, тек қана сол кезде перфекттік модель өзінің специфика семантикалық инвариантын, негізгі мәні болған категориялық дифференциалды нышанын алған болатын. Мысалы, Шекспирде өткен шақтағы перфект өткен шақта алдыңғы болып өткен іс-әрекетті білдіреді:

The day had broke before we parted.

Модельдеу әдісін қолдану XIV ғасырда перфекттің грамматизациясының аяқталуына әкеліп соқты, ал парадигмалық перфект процессінде пайда болған жаңа етістіктік категория Шекспир дәуірінде қалыптасты.

...and Jhesu Crist bisog the foryeve his wikkid werkes that he wroughte.

XVII-XVIII ағылшын тілінде жалпықолданыстық грамматикалық пайда болған кезінде бұл қолданыс формалары қатал болды. Қазіргі ағылшын тілінің даму кезеңінде осы шақтағы перфект осы шақта орындалып, нәтижесі айқын көрініп тұрған осы шақтағы іс-әрекет.

“I have made my little observations of your English nation – said Poirot dreamily, – and a lady, a born lady, is always particular about her shoes”.

Кейбір ғылыми әдістерде іс-әрекетті бақылауға болатын ағылшын тіліндегі ұзақ мерзімді формалар герман тілінің грамматикалық қатарында ерекше құбылыс көрсетеді. Осы шақтағы есімшемен *beon*(«болу» етістігі) тіркесі ортаағылшын кезінде жеткілікті түрде жиі құбылыс болып, әсіресе, Англияның солтүстік аймақтарындағы мәтіндерде ешқашан қолданыстан толық жойылмаған, Барлық территорияларда бұл конструкцияның өрістеуі XV-XVI ғасыр уақытмен белгіленеді. [2]. Бұған байланысты бір тілмамандары ұзақмерзімді форманы тікелей ежелгіағылшын

конструкциясына жатқызса, бірі beon «болу» етістігінің формасынан, көмекші сөз бен етістіктен жасалған зат есім – герундидан тұратын ұзақ формалы ортаағылшындық көмекші сөз бен герундиалық айналымды санайды. Мысалы, beon huntinge - аңшылықта болу – жеңілдетілген түрі bea-hunting – аң аулау. Уақыт өте келе құрылымдардың сақталып, қолданылуында тым функционалды, жеңіл құрылымдарға өзгеруінен бұл жерде синонимдік мәнде тіркесті қолдануда жүйелік-құрылымдық әдісті бақылауға болады.

Аналогтың әрекет beon тіркеменің тіркесімін осы шақтғы ескі ағылшын тіліндегі грамматизациясын түрлендірунің алғышарттарын жасады:

OE: ... on dealle þa woruld on hioraagenge will on wenden dewæron folneahcwintra.NE: And they all were destroying the world at their own will for nearly fifty years.

Аналогиялық әдістің әрекеті осы шақтағы есімшемен тіркескен beon тұрақты және ежелгіағылшын кезіндегі грамматизацияға алғышарт туғызды

Ежелгіағылшын да, ортаағылшын мысалдарын растайтын бұндай аналогиялық конструкция жасау олардың семантикалық ыдырамайтындылығын қамтамасыз етті. Біркелкі, аналогиялық құрылым қажеттілігі weaгоan «болу» етістігінің жойылып, -ing жұрнағының универсализацияланып, модельдің тұрақталынуына әкеліп соқты.

Заманауи ағылшын тілінде ұзақ мерзімді және ұзақ мерзімді емес формалар жиі өзара өзгермелі және ұзақ мерзімді форманы таңдау «күшейтпелі-эмоционалды» потенцияға ие болғандықтан стилистикалық бағытта қолданыла алады. Бұл уақыты бойынша ең кеш жасалған категориялық форма және әлі күнге шейін тұрақты екені екені мәлім. Мысалы, ағылшын тілінде келер шақ мәніндегі сөйлем екі амалда болуы мүмкін. Бірақ, біріншіде модальдық түрге ие, яғни әрекет жасауға талаптану көрсетеледі немесе оны орындауға сенім білінеді. [3]:

He will be meeting us at the station. He will meet us at the station.

Осылайша, аталған категориялық формалардың қатары қарама-қарсы мәндегі формаларға негізделе қоймай, жеке семантикалық мәндегі формаларға және сөйлеу кезінде даму деңгейіне қарай әдіснамалық процесстерде негізделеді. Бірте-бірте біздің сөйлеу формамызды түрлендіріп және оған мүлде басқа түр беріп, өзгерткен сайын, Эдуард Сепир бойынша тіл тарихы «биологиялық» немесе эволюциялық тарихқа алыс қарым-қатынаста болады.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Иванова И.П. Вид и время в современном английском языке. - Л., Изд-во Ленинградского университета, 1961. – 200 с.
- 2 Расторгуева Т.А. Очерки по исторической грамматике английского языка. – М.: Издательская группа URSS, 2000. – 168 с.
- 3 Смирницкий А.И. Лекции по истории английского языка - М.: Книжный дом Университет, 2011. – 236 с.

- 4 Сепир Э. Статус лингвистики как науки // Языки как образ мира / сост. Королев К.А. – СПб.: Terra Фантастика, 2003.- 568 с.
- 5 Lerer S. History of the English Language. - Columbia University Press, 2007. – 316 p.

Ғылыми жетекшісі: Нұрғали А.К.